

О ПРОУЧАВАЊУ И ПУБЛИКОВАЊУ УТВРЂЕНИХ МЕСТА У СРБИЈИ ИЗ VII-X СТОЛЕЋА

Ђорђе Н. Јанковић

Београд

У последњих 13 година објављене су чак четири монографије о значајним утврђеним местима у Србији из VII–X столећа. То су књиге о Градини више ушћа Себечевске реке у Рашку (1999), Градини Мартинића у Зети (2001), Градини у Врсеници код Сјенице (2009) и о Градини на Јелици код Чачка (2010). Ту је и пето истраживано утврђење, Градина на Постењу наспрам Петрове цркве, најалост познато само из сумарних извештаја, од којих су последњи објављени крајем деведесетих година прошлог века. То је леп број српских утврђених места истражених у тако великом обиму, упадљиво већи него број гробаља или насеља из VII–X столећа. Зато би се очекивало да свака нова књига буде корак даље у откривању у пепео запретене непознате прошлости Србије. У том погледу, ове монографије представљају разочарење, иако садрже исходе дугогодишњих ископавања. Све се свде на пукe опширне извештаје, без археолошке анализе. Само је у две монографије обимније објављена покретна археолошка грађа из IX–X столећа, лепо нацртана. Прави критички прикази ових књига били би преопширни, заправо би требало направити нове текстове („књигом на књигу“, као што је В. Јовановић анализирао публикацију Б. Алексове о гробљу из Демир Капије), а за њих нисам имао времена. Међутим, време пролази, и уместо да нам је знање о VII или X столећу све веће и веће, ми стојимо у месту и све више заостајемо за нашим суседима, па штета од погрешних тумачења бива све већа и већа. Пошто није било критичких осврта на ове књиге, неискусни могу помислити да су оне добре, заиста прави узор, како пишу неки њихови рецензенти, а нису. Отуда сада овакав мој неуобичајен истовремен критички приказ публикавања и тумачења археолошке грађе из VII–X столећа у више књига различитих аутора.

Градина више ушћа Себечевске реке у Рашку

(М. Поповић, *Tvrđava Ras*, Arheološki institut, Beograd 1999, рецензенти Р. Михаљчић, Д. Минић, М. Васић)

Аутор дели касноантичко утврђење на старије и млађе (а има најмање три слоја из IV – почетка VII stoleћа), ништа одређено не пише о раздвајању слојева, подизању утврђења, рушењу. Основе, профили и објекти понекад нису убележени у квадратима, па је цртеже тешко или немогуће повезати. Литературу о фибулама из рановизантијског доба не познаје; цитира Д. Бојовића са једном таквом фибулом, а не зна за студије З. Винског и моје,¹ а да не спомињем инојезичну литературу. Зато фибуле са подвијеном стопом погрешно назива „посувраћеним“, меша их са латенским (111, сл. 58.3) и датује у оквиру V, уместо у позно VI – рано VII stoleће. За другу фибулу „посувраћене“ стопе (сл. 58.2) сматра да претходи византијским фибулама ливеним са проламањем и датује је у VI stoleће, а требало би у крај VI – почетак VII stoleћа. Другим речима, овакви налази указују на могуће замирање живота на Градини после почетка VII, а не крајем VI stoleћа. Подједнако површно приказао је базилику у подножју Градине, на шта сам се већ осврнуо (уп. Ђ. Јанковић, О Цркви Рашке доба пре Немање, *Гласник САД* 20, 2004, 65). Она основом не личи на базилике из прве деценије владе Јустинијана (134), већ на цркве из IV–V stoleћа. Затим пише о гробовима у базилици, који су наводно исекли њен западни зид (један је са наушницама из XII–XIII stoleћа – 288, сл. 202.2–3, погрешно написано са „шупље ливеним“ јагодама), али није објавио документе о овом важном примеру наслојавања. То је највећа позната црква у сливу Рашке, под сразмерно највећом тврђавом. Црква је на другој страни реке (!) и могла је бити чак коришћена, па и саграђена у XI–XII stoleћу.

По М. Поповићу, за раносредњевековно утврђење коришћени су стари рановизантијски бедеми, али је на источној страни бедем

¹ Ту је упадљиво да М. Поповић и М. Милинковић пажљиво избегавају да цитирају моју маленкост, иначе утемељивача неких археолошких знања о рановизантијском добу код нас, настављајући правило В. Кондића да брише непожељне из библиографија; в. библиографију у Старинару XXXIII–XXXIV, посвећеном Ђердапу, уредник В. Кондић, и цитирања у чланцима исте свеске.

пропао, па је саграђен нов од слаганог камена, можда везаног блатом, исте ширине, око 1 м (!). Јужни део подграђа наводно је одељен усудо зиданим „бедемом“ трапезоидног пресека, за који пише да нема аналогичја (141, сл. 86). Уствари, то би могла бити сточарска међа новијег доба. Датовање старијег и млађег утврђења је непоуздано. На северо-источном крају подграђа налази се полукружна кула, основе у виду слова U, бр. 8 (76–77, 80, сл. 29), наводно касноантичка, мада сам М. Поповић увиђа да тако датоване аналогичје постоје само у Бугарској. С друге стране, куле сличне основе постоје уз западну капију зидане фазе исте тврђаве, а датоване у прву половину XII столећа, али М. Поповић не објашњава њихову сличност, а различито датовање. По М. Поповићу, ни „касноантичко“ ни „раносредњовековно“ утврђење највећим делом нису обухватили плато на коме се налазило млађе утврђење (сл. 24, 107), иако је управо тај простор најповољнији за одбрану, што јасно показују изохипсе. Да је тај простор био насељен и брањен већ у рановизантијском добу, најједноставније показују ту нађени делови питоса (313), јер су питоси били укопавани у подове унутар зграда. Ту су нађени и уломци амфороидних крчага датованих у IX–XI столеће (325, сл. 105. 1, 3). Ови подаци показују да унутар млађих бедема вероватно нису истражени доњи слојеви (уп. цртеже профила, сл. 120), да је тај простор био обухваћен утврђењем из IV–VI столећа и да треба преиспитати датовања (уп. Ћ. Јанковић, *Српско Поморје од 7. до 10. столећа*, Београд, 2007, 170). Најранија поуздано датована капија са сличним кулама откривена је у Старом Бару (уп. S. Gelichi, ed., *The Archaeology of an abandoned town. The 2005 project in Stari Bar*, Firenze 2006).

Неколико стамбених објеката је издвојено и датовано у IX–X столеће, али из описа произлази да ту има и других слојева. Нема сврхе проучавати објављену грнчарију јер не потиче из затворених целина, а и прошла је кроз „статистичку обраду“. Међу објектима датованим у „рани средњи век“, утисак је да кућа 23 (сл. 88–89) има грнчарију из IX и X столећа, кућа 24 (сл. 90–94) грнчарију из IX столећа, налази око ватришта (сл. 95–99) вероватно припадају XI столећу, а грнчарија из кућа 30 и 31 вероватно XII столећу. И док се датовање појасних окова у X столеће може прихватити, а и проширити на XI столеће, оба објављена крста (160–161, сл. 99.1–2), а они су ипак византијског порекла, треба датовати у XI столеће.

У поглављу „Закључна разматрања“, М. Поповић настоји да докаже своје претпоставке да су Градина на Постоњу и Градина више ушћа Себечевске реке бугарска утврђења, а Градина у Врсеницама српско утврђење (297–298). Зна ли М. Поповић како изгледају бугарска утврђена места из IX–X столећа? Где су ту заступљене особине бугарске војне архитектуре, познате на тврђавама дуж Дунава, у Плиски и Преславу, на граници према Византији? Зар да на упориштима за напорно и дуготрајно освајање Србије („српско - бугарски сукоб“) Бугари граде усудо зидане „бедеме“? И то имају чак две тврђаве „да спрече евентуалне српске продоре ка истоку“ (ето агресивних Срба), „али у једнакој мери да буду база за даља бугарска освајања...“ У тим тврђавама су бугарске посаде до 971. године! Градећи даље самоуверено своју конструкцију, лакомислено износи тврдњу да су Бугари основали (своју) епископију при Петровој цркви у Расу, вероватно под царем Петром (927–969), да би духовно покорили „српску популацију“ (298), итд. *O tempora, o mores!* Не посустајући, М. Поповић даље (299) тврди да је обе наводно бугарске тврђаве преузела Византија, али пошто их је држала „једва дуже од једне деценије,“ то „није уочљиво у културној стратиграфији“, упркос „наглom напуштању“ и „по свему судећи“ рушењу тврђаве над ушћем Себечевске реке. Све без изношења иједног археолошког податка о византијском присуству! Ето како археолог даје предност историографским нагађањима над археолошким чињеницама и тако прави штету обема наукама. Необично, М. Поповић даље указује на податак да у области Раса није нађен ниједан анонимни фолис (за сада) што, по њему, посредно указује да ту после 1018. године није било ромејских посада (300)? Па, анонимни фолиси се датују између 976. и 1030/35. године (има их и касније), што би онда значило да на подручју Раса од 976. није било ромејских посада! А зашто нема фолиса из IX–X столећа, познатих из бугарских и византијских утврђених места, као што су Београд, Прахово, Гамзиград? Итд.

Градина Мартинића

(В. Кораћ, *Мартинићи, остаци раносредњовековног града*, САНУ, ЦАНУ, Филозофски факултет Београд, Београд 2001, уредник В. Крестић)

Ову Градину је ископавао В. Кораћ са сарадницима и дошао је до закључка да је реч о једновременом грађевинском комплексу. Састоји се од обужног зида са накнадно дозиданим кулама, четвороугаоне палате са унутрашњим двориштем и једнобродне цркве са бочним просторијама („базилике“). Допуштено је широко датовање, али ипак В. Кораћ указује на кнеза Петра (892–917), због имена уклесаног на греди олтарске преграде, и сматра да је у питању престоно место Србије. Покретна археолошка грађа углавном није објављена. На основу аналогија, преваходно са оним из Бугарске, показао сам да је реч о замку са дворцем и придворском црквом, коришћеном између средине IX столећа и освајања Србије 924. године (уп. Ћ. Јанковић, *Српско Поморје од 7. до 10. столећа*, Београд, 2007, 51–55, 165–168). Придворска црква је веома слична цркви Светог Петра и Павла у Попама код Новог Пазара, цркви „А“ са Јелице и још неким из VIII–IX столећа.

Градина у Врсеницама

(М. Поповић, В. Бикић, *Vrsenice, kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Београд 2009, Археолошки институт, рецензенти Љ. Максимовић и М. Васић)

Ову монографију рецензенти без устручавања дају као узор због примењене методологије ископавања и публикавања; ту није обављена конзервација зидова, нити су ископи затрпани.

Већ у првом поглављу после увода, безазленог и поетског наслова „Трагање за археолошким наслеђем на подручју југозападне Србије“ (9–11), аутори показују да им циљ није утврђивање стварних чињеница. Набрајајући рекогносцирања на Пештери, изоставили су да спомену извештај Ћ. и М. Јанковић публикован у *Археолошком прегледу* бр. 20 за 1978. годину, где су наведена два насеобинска налазишта из VIII–XI столећа, у суседном Пештерском пољу, једина истовремена са Врсеницама. У истом поглављу, аутори истичу „рано-средњовековни комплекс са краја 10. и из 11. века“, са хумкама (истраживач Д. Премовић), као „пагански култни простор“, што наводно пружа податке о токовима христијанизације „средњовековних Срба“. Реч је о обредним громилама (уп. Ћ. Јанковић, *Српске громиле*, 1997),

чије су постојање М. Поповић и В. Иванишевић својевремено оспоравали. Испада да Бугари нису били довољно успешни у покрштавању „српске популације“ јер, иако су основали епископију у оближњем Расу, ипак су Срби (неки нецивилизовани) остали пагани, ваљда до Светог Саве! Шта ли су тек Срби „пагани“ радили тамо где није било тако јаког духовног утицаја Бугара или пре њега? Не смем ни да помислим!

Што се тиче хваљене методологије истраживања и документовања, довољно је навести пример наводне „куће 7“ (45–46, сл. 27). Њен под има нагиб од најмање 0,64 м (20–30°), а уз то пола њене ширине захвата јама („трап“) дубока још 1 м?! Па у тој „кући“ није могло да се стоји! Шта је ту стварност, јер се публикована основа „куће“ са изохипсама, пресеци и опис међусобно не подударaju? Где је граница између маште аутора и стварности? Чему веровати у књизи?

Измишљена је и „римска војна постаја“ (са наивном „хипотетичном реституцијом“ некадашњег изгледа, сл. 105), смештена 20 метара испод врха утврђења (!), ваљда да би се избегла промаја? У њу је накнадно уграђена цистерна, а на њу (на њен измишљен источни зид дебљине 0,8 м, од кога нема ни трага у објављеној документацији) је надовезан наводно касноантички источни бедем, да би на крају над њом била подигнута црква током друге четвртине или средином VI столећа. Тада су јужне просторије „војне постаје“ поравнате и затрпане, заједно са цистерном, крајем двадесетих година VI столећа (након земљотреса). У цистерни је нађен готово цео крчаг (за вађење воде) и жижак из VI столећа. То је објашњење аутора. Низ црква у Далмацији имао је прислоњену цистерну, што је разумљива потреба, као у Петро-Павловом манастиру код Требиња (М. Поповић, *Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja*, *GZM* 27–28, 1973: 313–338). У стварности, судећи према објављеној документацији (сл. 35), прво је подигнута једнобродна црква, па су уз њу дозидане просторије на јужној страни, са неким накнадним уградњама, и тек тада је наслоњен бедем са обе стране источног зида цркве, али различитог усмерења. То показује да је црква већ стајала у време подизања унутрашњег бедема, да је бедем млађи. Потом је та јужна страна цркве затрпана, а једнобродни храм је обновљен, најпре приликом обнове утврђења у IX столећу. Отворено је датовање предмета нађених у цркви, претежно гвоздених. Испада да је римска постаја измишљена да би се прикрило

могуће коришћење цркве и у IX–X столећу. Овакво виђење потврђује и тврдња аутора да слична црква са Постоња не може бити коришћена у IX столећу јер они то тако не виде; заиста, јак „научни аргумент“ (57, напомена 82).

Ништа није боље са познавањем аналогична за „касноантичку“ епоху. И у овој књизи аутори показују да им је литература о фибулама страна и да у том погледу њихово знање не иде даље од (доброг) каталога Д. Бојовића. За фибулу (80, сл. 55.1, 56.1) сматрају да је млађа варијанта оних са Градине више ушћа Себечевске реке, а управо је обрнуто. Поуздано датовање је важно јер није свеједно које од ових утврђења живи и у VII столећу.

Наравно, и у Врсеницама су накнадно коришћени бедеми из рановизантијског доба, али није искључено да је неки подигнут у IX столећу. Аутори нису омогућили читаоцима да сами просуде шта је из ког времена, кроз објективну документацију и приказ, али неки подаци које објављују ипак указују да им тумачења нису тачна. На поду једине куле нађени су делови лонаца из IX–X столећа (сл. 79). Ту се не бележе било какви старији налази (37–39, сл. 20), већ кречни под нагорео у пожару. Чудно је да на нагнутом тлу, на коме је подигнута кула, наводни обновитељи одлучују да је празне до дна, уместо да поставе нов под на насипу (насталом обрушавањем и ерозијом претходног утврђења). Бедем Градине Мартинића прогласили су за палеовизантијско обзиђе (133), можда зато што личи на доњи бедем Врсеница. Аутори су „српском раносредњовековном утврђењу“ као нов приписали само усво зидани бедем на источној страни (98–100). Наиван предлог реституција (99, 130, сл. 81, 106) показује да аутори баш ништа не знају о словенским и српским утврђењима (градиштина) зиданим каменом и дрветом изван некадашњих римских граница, иако цитирају неку литературу. По ауторима, „варварске градине“ нису одговарале „новој планинској земљи Срба“ (133)! Не знам шта би о оном „варвари“ рекли Мађари или Руси у, рецимо, XII столећу (а и Ромеји), јер су живели у таквим градовима, али знам шта би им Срби одговорили; зар је могуће да тако нешто пишу археолози са највишим научним звањима? У књизи *Tvrđava Ras* на стр. 298, М. Поповић је изнео претпоставку да су Врсенице једно од владарских седишта, цитирајући своје предавање из 1996, „у припреми за штампу“, што је пример утемељености „научног“ доказивања М. Поповића да

је у праву. Сада М. Поповић и В. Бикић поново разматрају могућност да је у Врсеницама био српски град Дестиникон, ваљда оцењујући да би био по задатој мери српске културе и напретка. То је већ ругање здравом разуму. Како то може бити град, забележен у Цариграду, а са неколико кућа, површине мање од једног хектара, са укупно једном кулом, по ауторима без цркве? И још је најмање пет пута мањи од Градине више ушћа Себечевске реке и оне на Јелици! Колико ли је тек било мало српско село, ако је то био град? У реалности, Градина у Врсеницама била је обична погранична тврђавица, прибежиште, јача стражара, осматрачница.

Пошто је књига тек препричана теренска документација, онда је подједнака пажња дата брусевима, ретко кад употребљивим за датовање, и накиту, који пружа много више података; то се не очекује од специјалисте за накит, какав је В. Бикић. Већ сам опис две наушнице је споран. Наушница са слике 96.1, по опису, има налемљене алке, а по цртежу, оне су уједно ливене са кариком у једностраном калупу. Друга наушница има на карици сачувану једну налемљену алкицу, а некада је могло да их буде више (нема фотографија). Бронзане наушнице са алкицама на доњем делу карике особене су за византијски западни Медитеран у VIII–IX столећу, што указује на (логичне) везе Србије и Византије у IX столећу. У том светлу треба видети и наушницу са Градине над ушћем Себечевске реке, од жице савијене у истом облику (уп. М. Роровић, *Tvrđava Ras*, sl. 93.3), познату и из Чечана и са других налазишта у византијском суседству. О тим наушницама може се написати много више.

Градина на Јелици

(М. Милинковић, *Градина на Јелици, рановизантијски град и средњовековно насеље*, Завод за уџбенике, Београд 2010, рецензенти С. Ци-гленечки и М. Катић)

У овој књизи сажети су сви раније објављени извештаји о Градини на Јелици, донекле и они сарадника М. Милинковића. Реч је о познатој Градини са пет истраживаних цркава, више зграда и делова утврђења. Књига је преопширан извештај са ископавања започетих 1984, са много непотребних напомена и понављања, док су тумачења

оптерећена етничким питањима. Наводно је још 2005. књига била спремна за штампу (због избора у звање), али је повучена због допуна, мада и сада, када је објављена (због избора у звање), највећи број приказаних објеката још није истражен до краја. Зато и понављана обавештења да на Јелици нема грађевина старијих од рановизантијског доба не значе много. Инвентарисани предмети приказани су добрим илустрацијама по више пута. Нема анализе грнчарије, осим описа умишљених германских комада, као ни других анализа. М. Милинковић се пита да ли је на Јелици столовао епископ, упркос пет откривених цркава, а налазиште назива градом, који то звање није могао имати без епископа. А онда средњовековни слој, установљен на скоро целој површини тог града, приписује обичном насељу. У уводу истиче (14) да ће се бавити рановизантијским добом и, у мањој мери, раносредњовековним насељем, а праисторију и антику неће посебно приказати.

Очигледне су бројне грешке и нарочито методолошки пропусти. На пример, у цркви „Це“, судећи по објављеној документацији, види се подударност оштећења свештеничких седишта са пружањем сонде у правцу запад–исток (Т. 8), што значи да су током ископавања седишта раскопана, а можда је истовремено уништен епископски престо. Дешава се. Због недостатка објављених, а поузданих података, тешко је пратити чудне путеве закључивања М. Милинковића. На пример, у истој цркви нађене су две оставе гвоздених предмета, наводно савремених цркви (152–158), и наводно закопане у њеној рушевини, односно 0,8 м „ниже од супструкције пода“ (ваљда изнад?). Наводно је неки становник града или околине преживео пад града, а затим у рушевину цркве закопао своје оруђе (и онда страдао, пошто га није извадио)?! Постоји могућност да су оставе биле сакривене на тавану, одакле су пале приликом рушења цркве. Међутим, оставе су млађе, из VIII–IX столећа, на шта упућују аналогије (рецимо остава Драгословени). Очигледно М. Милинковић не познаје ни оруђе из рановизантијског доба, јер би запазио да нема аналогија из VI столећа (нпр. оставе из Бољетина, Перника), чак не зна ни шта је које оруђе јер косу назива српом (сл. 197)! На подручју цркве није нађена средњовековна грнчарија, што показује да је тада била у рушевинама. У великој суседној згради (објекат 7), изгледа са једним културним слојем, нађена је средњовековна грнчарија (само?); том домаћинству

могли су припадати закопани предмети. Поред остава, и низ других предмета погрешно је датован у VI столеће, а припада заправо наредном веку.

У објекту 6 нађени су делови три полијелеја (122–127), спомиње се прозорско стакло, али ни речи о стакленим светилкама (кандилима) које су биле у тим полијелејима. Да ли су ти полијелеји заиста коришћени у тој згради или су ту доспели као сировина? У *Закључку* М. Милинковић објављује две слике са малим уломцима стакла (сл. 291–292). Међу њима има комада које би пре требало датовати у VIII–IX столеће него у VI, на пример равна стопа чаше-кандила са три дршке. Аутор се не сналази са фибулама, као ни М. Поповић и В. Бикић, и не зна делове фибула. Зато о фибули са „посувраћеном“ стопом (треба „подвијеном“), са „обмотајем“ и „навојем игле“, „неће давати осврт“. Збуњујуће је да као аналогije за ту гвоздену тауширану фибулу (143–144, сл. 179) спомиње обичне бронзане фибуле из Виминацијума, а не фибулу из остава са Водна И. Микулчића, ни фибулу из Книна З. Винског, иако иначе цитира она дела где су их ти аутори објавили. У чему је ствар?

Поглавље „Градина на Јелици у раном средњем веку“ на четири стране (203–206), илустровано је са само неколико посуда на табли 16. Раносредњевековни слој дели на старији, из VII столећа, и млађи, из VIII–IX столећа. Срећом, М. Милинковић је великодушно дао Д. Булићу да објави податке о средњевековној грнчарији (уп. Д. Булић, Трагови средњевековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици, *Историјски часопис* 50 (2003) 2004, 153–204), што је омогућило овај приказ Градине на Јелици као средњевековног налазишта. У том кратком поглављу, М. Милинковић је дао низ чудних изјава. Из нејасног разлога, два рановизантијска поклопца приписује раносредњевековном слоју (205) уз коментар: „... на појединим облицима се виде јаке локалне традиције, везане за рановизантијску продукцију (Т. 16. 2, 6).“ Нико други не датује такве поклопце у VII–IX столеће, али следи расплет: у наставку опширно претпоставља да је (и) сач преузето византијско наслеђе (а зашто не и лонци?), да су они спремали храну на огњишту, и да су неки Романи живели са „новим варварима“. Ето циља заплета – порекло тајанствених становника Градине на Јелици у VII–IX столећу. М. Милинковић стално одбија историјску интерпретацију археолошке грађе, укључујући суштин-

ско разматрање о томе ко и када је освајао град, важно због датовања (205), али: „Према својим карактеристикама, постromeјска керамика са Градине генерално се може приписати Словенима, иако тиме нису исцрпљене све могућности.“ Оцењујући ставове Д. Булића, пише: „Због тога се приписивање те керамике Србима у овом тренутку чини преурањеним, ...“ (после скоро 30 година ископавања!) „Генерално, средњовековни керамички материјал се може приписати Словенима, али се ни други корисници не могу искључити, поготову када се узму у обзир аналогije које указују на Аварски каганат“ (230). То јест, ако та грнчарија не припада Словенима, онда је аварска, бугарска, хазарска, или је она словенски производ, а користили су је припадници Аварског каганата, настањени на Јелици, ваљда као господари! Овде не помажу латинске сентенце. Ето, на пример, Хазара настањених код Чачка, што је сензација! И то на основу дела бокала који наводно личи на неке боце са тла Аварског каганата, прављене наводно по узору на византијске из VII–VIII столећа! Очигледно да М. Милинковић мало зна о збивањима и грнчарији у југоисточној и средњој Европи у VII–IX столећу.

Пошто у себи ипак увиђа да целу Градину настањују Словени (да нису можда ипак Срби?), М. Милинковић је тражио „одговарајуће“ просте земљане или камене „бедеме“, упоредиве са онима о којима је писао М. Поповић, али се показало да је горњи град ипак био окружен правим зиданим бедемом од камена везаног кречним малтером (205–206). Да би га некако свео на наручену примитивност Словена (Срба), М. Милинковић претпоставља на њему дрвени палисад! Еј, палисада на зиданом бедему! (наши речници: палисад, -ада м и палисада ж фр. војн. *препреке од зашиљених стубова забијених у земљу, ограда од колаца, плот, тараба*). Ваљда га је инспирисала невероватна реституција „српског утврђења“ из Врсеница (уп. М. Поповић, В. Викић, *Vrsenice, kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Beograd 2009, sl. 106). Тај бедем је негде дебљи (2,2 м) од рановизантијског (1,8 м), али те су дебљине вероватно претеране јер је аутор превидео чињеницу да је сонда била постављена под углом на бедеме, па су они дијагонално пресечени (33–34, сл. 10–11). Речит профил са тим бедемом из документације М. Милинковића објавио је Д. Булић (уп. Д. Булић, Трагови средњовековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици, *Историјски часопис* 50 (2003) 2004,

Т. 6. 1). М. Милинковић поштено пише да не уме ближе да датује тај бедем у границама VII–IX столећа. Међутим, очигледно није изграђен у VII–VIII столећу јер му одговара најмлађи слој, па је најмлађа фаза. Треба утврдити да ли су Бугари приликом свог ширења на запад, негде крајем VIII и у раном IX столећу, привремено заузели Градину на Јелици. Нов бедем горњег града могао је бити подигнут после тога, у ранијем IX столећу.

Д. Булић је објавио налазе средњовековне грнчарије са Јелице, са одговарајућим основама објеката у којима је нађена и са припадајућим профилима. Скоро сви истраживани објекти имају средњовековну грнчарију унутар својих зидова, а објекат 6 не спомиње. Закључио је да налази грнчарије у базиликама А и Е указују да су коришћене до краја IX столећа. Д. Булић сматра да је Градина на Јелици била намењена одбрани од Авара и да су је држали Срби као федерати Царства.

Упадљива је разлика између Градине над ушћем Себечевске реке и Градине на Јелици, по откривеним зградама – једно је велико утврђено прибежиште или тврђава, а друго град са црквама. Срби од VII столећа настављају да живе у зградама из VI столећа (можда неке и подижу), праве још увек и грнчарију на брзом витлу, као и препознатљиве сачеве, ближе узорима из позног VI – почетка VII столећа него сачевима из IX столећа. Црепуља нема, што ово грнчарство изгледа чини сроднијим оном у Срему и околини Београда него оном на југу. Чест украс изведен чешљем на ободима лонаца, незабележен у долини Рашке и у Врсеницама (има га у Пештерском пољу), указује на везе са српском грнчаријом из VII столећа, нарочито са оном на Дунаву, у Свачу и даље ка западу, као и на неке урне из околине Братиславе или лонце нађене у Румунији; горња граница њиховог датовања је IX столеће. Тако се оцртава српско утврђено место из VII–IX столећа, са две цркве (а не германско или аварско!), одржавано због одбране од Авара, обновљено због Бугара, који су и окончали живот овог градског насеља. То јесте научна сензација, а не некаква фибула, можда германска, коју је неки илирски војник запленио или купио током ратовања у Италији.

Градина на Постењу

(Д. Мркобрад, Рас – Постење, истраживања уз јужни део североисточног бедема током 1994. године, *Гласник САД* 11, 1996: 197–207; Рас–Постење, истраживања 1995. године, *Гласник САД* 12, 1996: 121–128; Рас–Постење: фазе развоја утврђења, *Зборник радова Византолошког института* 36 1997: 203–217)

Прва ископавања почиње М. Поповић 1982, наставља их Д. Мркобрад и постају систематска од 1988. године. Први извештај објављују Ј. Калић и Д. Мркобрад у *Гласнику САД* 3 и у *Археолошком прегледу* 25, 1986. године.

У овом приказу указујем и на Постење, градиште наспрам Петрове цркве, јер је веома важно, иако су о њему објављени само основни подаци – да су откривена различита здања. Руководиоци научног пројекта и теренских истраживања, Ј. Калић и Д. Мркобрад, одлучили су да не објаве теренска открића и да тако српској и свој научној и стручној јавности ускрате употребљиве податке о овом археолошком налазишту националног значаја. Извештај о последњим откривеним зградама није објављен. Захваљујући коректности Д. Мркобрада, имао сам увид у покретне налазе. На Постењу нема налаза из XI–XII столећа, највећа количина предмета припада IX и X столећу, а затим рановизантијском добу. Можда су и овде, као на Јелици, коришћене грађевине из VI столећа, уколико, заправо, нису подигнуте углавном у раном средњем веку; зграде са Постења и Јелице тек треба упоредити.

Црква на Постењу, коју М. Поповић и В. Бикић виде као врло сличну врсеничкој и оспоравају могућност њене обнове у IX столећу, садржи неке објављене особине, које ипак показују да нису у праву, иако црква није истражена до краја. Пре свега, апсида споља нема лице, а дебља је од бочних зидова, што указује да је реч о апсиди уписаној у правоугаоник или трапез. Споља четвороугаоне апсиде особене су за српско градитељство у VII–IX столећу (Которац, Росе). Ту је нађен рељеф, који само по опису (украшен „у две лучно-хоризонталне зоне“ „цик-цак линијама“) можда личи на (кордонске) венце из унутрашњости апсиде и са стубаца суседне Петрове цркве. Венац у Петровој цркви састављен је од различитих комада, претежно

украшених попречним ребрима, али и косим и изломљеним, као и преплетом. Сви комади су равни, односно нису прилагођени полу-кружној апсиди. Вероватно су првобитно били уграђени у неку другу цркву, старију, у равне зидове. Могу се датовати у границама VII–IX столећа. Уколико би се ове претпоставке показале као тачне, указале би на једновременост обе цркве. Наравно, поставља се питање зашто нико од бројних истраживача Раса није покушао да нађе саборну, епископску цркву.

Наставком истраживања нађена је још једна мала црква, уз јужну страну неке велике вишеспратне грађевине, која може бити само дворац. Ту је Д. Мркобрад, са северозападне стране цркве, ископао зидану гробницу, по свој прилици првобитно засведену. Има две фазе. Старија гробница, величине приближно 2 x 3 м, имала је на источном зиду велики крст утиснут у свеж малтер, од кога се види само горњи крак. У другој фази у њу је уграђена мања правоугаона зидана гробница, уобичајених димензија, некада покривена плочама. То може бити гробница српских жупана Раса јер гробнице бугарских великодостојника другачије изгледају, обично су у облику тела и плиће. Откривене кости жупана се чувају (ваљда) у некој картонској кутији на Филозофском факултету у Београду (иначе, не баш наклоњеном српском наслеђу, опомињем). Неуобичајена преградња гробнице од веће у мању указује можда на доба пре и после бугарске окупације Србије 924–927. године.

Закључак

Судећи по оном што су написали аутори овде овлаш приказаних одељака наведених књига, наша култура и наука добили су само археолошке податке да постоје утврђења из IX–X столећа, да су утврђења у Рашкој била бугарска, да су Срби (и Бугари) подизали усудо зидане „бедеме“. Једино је о владарском двору као таквом, у Црној Гори, писао (архитекта) В. Кораћ, али је М. Поповић, иако ту признајући ауторитет и чињенице, ипак склон да објумни зид Градине Мартинића датује у касноантичко раздобље, јер сумња у насеобине са урбаним структурама у Срба (види приказ у *Зографу* 29, Београд 2003: 228–229). Повод за такав његов приказ је разумљив јер се и тамо налазе куле полукружне основе, сличне онима на Градини више ушћа

Себечевске реке – требало је оспорити аналогију неугодног датовања, која поништава теорију о примитивности Срба. У Градини на Јелици је, по њеном истраживачу, наводно постојало само раносредњовековно насеље неког становништва, можда словенско, као такво неважно. Дугогодишње необјављивање открића са Градине на Постењу указује на слична схватања њених истраживача. Овде изложена, тек започета анализа објављених текстова показује да већина тих тумачења није тачна, да аутори чак не познају неке опште археолошке појмове, литературу, аналогије, и не препознају оновремена збивања из археолошке грађе.

Истраживања су започета да би се наша замишљена престоница у доба Стефана Немање у Расу, а у саставу подједнако замишљене државе и народа, наводно тек тада образованог. Кад оно, ето различитих српских утврђења, двораца и цркава, али из VII–X столећа, све грађено уз помоћ малтера. Слично се догодило на Јелици, где је испало да варвари Словени нису разорили град, већ су наставили његов живот још најмање 200 година, па још у дубокој провинцији. Shocking! М. Милинковић као да жали што су тамо живели Срби, а не Авари или Германи. Зато та здања истраживачи крију као нежељену децу; испада да се стиде што деца – откривена налазишта из VII–X столећа – не личе на умишљене представе „родитеља“ о Србима, што не личе на неписмене и мусаве слуге зависне од милостиње господара, већ су самосвојна, достојна, уважавана. Зато није могуће објективно поредити ове књиге са достигнућима археологије у Чешкој или Бугарској, где се не труде да омаловаже своју историју и културу.

Откривено треба анализирати, без страсти, и одговорити на питања шта су ти откривени објекти, коме припадају, каква је била њихова улога. На крају се поставља и четврто питање, како наставити истраживања ових налазишта, пре свега градина на Јелици и Постењу, да се спасу као изванредна сведочанства српске културе и историје VII–X столећа. Одговори на ова питања у основним цртама су очигледни.

Прво, Градина на Јелици је била град у VII–IX столећу, са бедемима, црквама и зиданим вишеспратним зградама, површине не мање од 4-5 хектара, а не обично насеље са неколико дрвених кућа. Градина на Постењу је утврђен замак, вероватно рашких жупана, са дворцем, гробном капелом, придворском црквом и другим придвор-

ским зиданим зградама, површине горњег дела око 1,2 хектара. Градина Мартинића је замак српских кнежева из IX–X столећа, са дворцем и придворском црквом, накнадно доградњом кула преправљен у утврђени замак, површине веће од 1,3 хектара. Градина више Себечевске реке је тврђава, изграђена (обновљена) због одбране од Бугара, а најмања, Градина у Врсеницама је стражарска тврђавица са улогом осматрачнице. У њима су коришћени стари бедеми и куле, и подизани су нови, уз употребу кречног малтера. Сliku ове епохе употпуњују истовремене цркве.

Друго, покретни налази, пре свега грнчарија, показују да су сва ова утврђена места, укључујући и Градину на Постењу, била настањена Србима. Истраживачи су изнели мишљења да су Бугари држали Постење и Градину над ушћем Себечевске реке, а Срби Врсенице и Градину у Зети, као и Градину на Јелици. Археолошких аргумената за приписивање Бугарима Градине на Постењу и Градине над ушћем Себечевске реке једва да има, а своде се на тешко прихватљиву могућност порекла амфороидних крчага и неких окова за појас из Бугарске; ни слова није написано о осталој грнчарији или архитектури.

На Градини више ушћа Себечевске реке нађени су делови амфороидних крчага око ватришта, у кући 27 и на другим местима, а наводно су прављени негде код Плиске и Преслава (уп. М. Роровић, *Tvrđava Ras*, 155-159). Слични су забележени и на Постењу. М. Поповић констатује да их има до краја XII столећа, да се ради о континуитету увоза, али из две радионице, старије и млађе. Прво, није тачно да ти амфороидни крчази личе на оне бугарске о којима је писала Љ. Дончева-Петкова (1977), а друго, зашто би неко увозио крчаге, па још из Преслава и Плиске, удаљених око 700 км? Зашто тих крчага нема у Београду, епископском граду у саставу Бугарске? Нема сумње да је реч о производима неких далеко ближих радионица, можда у самој области Рашке или у суседном Ибру и Косову. Најочитији доказ да су крчази домаћи производ, и то са тла српске државе, је познати уломак из Чечана (уп. Г. Томовић, Глагољски натпис са Чечана, *Историјски часопис* 37, (1990) 1991, 9–12). Јован Скилица је оставио податак да су Словени у Самуиловом царству по пару волова плаћали порез од мерице жита, мерице проса и крчага вина. Пошто је натпис о запремини на крчагу за плаћање пореза из Чечана исписан (пре печења) глагољицом, а не ћирилицом, несумњиво је реч о подручју Србије,

чији се град Липљан, тада у Самуиловом савезу, потчинио Византији 1018. године. То што у пар случајева има бугарских знакова, урезаних накнадно на дршке крчага, ништа не говори о припадности тих налазишта бугарској држави, као ни поменути окови појаса. Када је пропадало Прво бугарско царство, зар неки њен држављанин, рецимо Словен или Србин, није могао да се склони у суседну државу, Србију, са својом имовином? Наравно, могућа су и друга објашњења.

Кухињска грнчарија је објављена са три налазишта, а остала је непозната са Потења и Градине у Зети. Сва их повезују сачеви и одговарајуће црепуље; црепуља нема на Јелици (због повољнијег састава тла за поднице огњишта?). Давно изнете идеје Б. Бабића о ширењу црепуља су превазиђене јер се показало да нису особене за средњовековну Бугарску. Картирање у границама југоисточне Европе јасно показује да су сачеви особени за Србе, као и да су црепуље најчешће код Срба, кроз цео средњи век, па и до нашег времена (уп. Ћ. Јанковић, О традиционалном српском грнчарству у позном средњем веку, *Зборник Етнографског музеја у Београду*, 2001, 141–161). Ово посуђе је важна етнолошка особина Срба јер сведочи о особеном начину спремања хране међу Словенима. Није ми познато да су Римљани („Романи“) имали обичај да пеку хлеб и спремају осталу храну на огњишту, па још под сачем. Осврт на српско лончарство из VII–X столећа захтева сувише простора и зато га изостављам.

Нема никаквих доказа о било каквој градитељској делатности Бугара у описаним утврђењима. Полукружне куле нису особеност ране бугарске војне архитектуре. Зато грађевине из Сочанице у Ибру, приписане античком добу, показују особине бугарског градитељства, укључујући украс капитела (уп. Ћ. Јанковић, О Цркви Рашке доба пре Немање, *Гласник САД* 20, 2004, 67–72).

Треће, пошто је реч о утврђеним местима, њихову судбину треба повезати са ратним збивањима, у којима је на једној страни била Србија у одбрани, а на другој Бугарска у нападу. Иако су писани извори оскудни, могу се правити разумне претпоставке. Јасно је да су Бугари потисли Србе са истока током VII–VIII столећа, да су вероватно напали Србију под Крумом (доба покорвања Авара, освајања византијске Софије, дакле и заузимања долине Мораве); затим су је, по цару Константину VII Порфирогениту, наводно без успеха напали под хановима Пресијамом и Борисом. Наша утврђења су несумњиво

подигнута или обновљена због одбране границе, негде у првој половини IX столећа. У ратовима у том добу, нека утврђена места могла су трајно да страдају, као Градина на Јелици, или су обнављана, као Градина над ушћем Себечевске реке. Изгубљен је Ибар, али је слив Рашке остао српски током IX столећа. Када Срби предају заробљеног кнежевића Владимира оцу, то чине на граници, на својој одбрањеној територији, и ту склапају мир са пораженом Бугарском. Бугари изграђују своја упоришта у Сочаници и на Звечану. Србија је освојена 924. године; тада су трајно запустеле Градина у Врсеницама и Градина Мартинића у Зети. Када је Србија обновљена под кнезом Чаславом, онда је, по свој прилици, обновљен и замак на Постоњу, као седиште жупана. Затим, изгледа под летописним краљем Белом Павлимиром, замак је вероватно запустео, подигнута је Петрова црква и утврђење Бело, о коме се ништа не зна. Постоји могућност да је замак на Постоњу подигао (обновио) Бело и назвао га својим именом. Наиме, поменути рељеф нађен код цркве на Постоњу, уколико је једнак венцима из Петрове цркве, указивао би на извесну једновременост оба храма. Градина над ушћем Себечевске реке постала је поново потребна као тврђава од доба цара Самуила; око краја X столећа Самуило потчињава Србију, не знамо како, али тада је Градина могла привремено запустети.

Ово што износим није никаква археолошка машта о добу VIII–X столећа, ни данас уобичајено залудно „теоретисање“ или празно бројање нађеног, већ опипљива стварност, са именом и презименом. Имамо натписом обележен део крчага којим је плаћан порез у вино у време кнеза Јована Владимира; имамо мали златни типар кнеза Стројимира Властимировића, којим је печатао своја писма; имамо гробницу владалаца Раса и њихове кости; имамо зграду крстионице Бела Павлимира, са старијим рељефима, као и епиграфским споменицима потврђеног кнеза Вишеслава и кнеза Петра. У светлу тих чињеница, требало је разматрати истраживана утврђена места, проучити устројство двора, судства, војске или цркве, наравно археолошки.

Дакле, како се види, из IX–X столећа располажемо са чак два откривена замка са дворцима, и по једним градом, тврђавом и стражаром-осматрачницом, и у њима са најмање шест цркава. Грађени су каменом и малтером, као и истовремене цркве, а не суво слаганим каменом и дрветом, како се приказује. У погледу коришћења крчног

малтера, Срби нису заостајали за Бугарском, Италијом или Византијом. Слив Рашке био је тада настањен Србима и никаквих правих доказа нема о посади Бугара или Ромеја. На Постоњу је постојало обично рановизантијско утврђење, каквих има на стотине, али и замак из IX–X столећа, један од два позната у Срба. То је једно од престоних места Србије, по коме су је претежно суседи латинског језика називали Рашком, са још неоткривеном древном епископском црквом. Реч је о источном пограничном подручју Србије, а средишта државе, осим оних нађених у Зети, треба тражити у Полимљу, Подрињу, Босни; док за околину Сарајева и Херцеговину понешто знамо о овој епохи, цео слив Дрине остао је непознат. Дуготрајна истраживања Полимља нису дала нове податке о том добу, очигледно услед недостатка добре воље и археолога, познавалаца средњег века. У поређењу са нашим оновременим суседима, Србија као да се истиче бројем утврђења. Чини се да је на византијском западу била најважнији чинилац после Бугарске и Франачке.

Долазимо и до четвртог питања, како спасти оно што је преостало. Градина на Постоњу још увек највећим делом није истражена, као ни Градина на Јелици. Важно је да будући истраживачи не буду пристрасни, да буду искусни археолози, да имају поштовања према српској прошлости, жељу да је открију, а и да имају макар основна археолошка знања о епохи око IX–X столећа код наших суседа и Словена. Најважније је установити и проучити затворене целине (руски *комплекс*, енглески *unit*) и на основу њих установити наслојавање, и окомито и водоравно („вертикалну и хоризонталну стратиграфију“); тек онда следи датовање и тумачење. Мора се зауставити несретно примењиван „статистички метод обраде грнчарије“, са уништавањем „вишка“ археолошке грађе (уп. Д. Булић, Трагови средњевековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици, *Историјски часопис* 50, 2003: 168; Т. Цвјетичанин, Касноантичка и рановизантијска керамика са градина из околине Чачка, *Зборник радова Народног музеја у Чачку* 18, 1995, 126). Не сме се бацати грнчарија ни после „статистичке обраде“, нити се смеју остављати незаштићени откопани зидови – то је својеврсно уништавање доказа.

У вези изложеног, постављају се и два важна задатка пред нашу националну археологију, проучавање континуитета и улоге Србије у Европи током VII–X столећа. Прво, објављена грађа доказује

постојање српске државе од VII столећа, од цара Ираклија, како и пише цар Константин VII Порфирогенит, пошто је Градина на Јелици коришћена у VII–IX столећу, а запустела најкасније у раном X столећу, што је показао Д. Булић. Напомињем да се Јелица налазила на источној граници провинције Далмације, оне коју је цар Ираклије дао Србима. Тај град је био део одбране државе у VII–VIII столећу, као и друга позната утврђења, а не некаква рушевина у којој су се крили њени становници, „нови варвари“. Јесу ли Римљани („Романи“) учили „нове варваре“ како се спрема храна на огњишту или је реч о „старим варварима“, који су живели на Јелици у VI столећу? Ово питање је за нашу и европску културу ваљда далеко важније од могућности настањивања на Јелици неке доведене или залутале Германке из Италије. Пошто већ постоје добро исцртани профили са Градине на Јелици, неки искусан и пажљив археолог могао би издвојити затворене целине пажљивим ископавањем, како се то ради у свету, на пример Сауро Ђелики у Старом Бару. Треба, затим, установити уже датовање, везу са истовременим налазиштима, и нарочито сродност те грнчарије са оном из рановизантијског доба. Континуитет коришћења утврђења из рановизантијског доба можда постоји и у другим поменутих местима, али није уочен. Другим речима, уместо погрешне уопштене претпоставке о Словенима као освајачима рановизантијских утврђења, треба испитивати доказе о српском (словенском) настањивању неких од таквих места током VI–VII столећа и даље. То би вратило проучавање српске прошлости на прави пут.

Затим, имамо замак на Постењу, вероватно замак жупана Раса, са њиховим дворцем, можда најбоље сачуван у свом словенском свету из тог времена, а и у Европи, са породичним гробовима, преко пута најстарије словенске цркве која данас стоји. Каква прилика за укључивање у културне маршруте Европе и каква одговорност! Непостојање употребљивих извештаја и чланака о археолошким открићима на Постењу показује некомпетентност досадашњих истраживача. Неопходна је ревизија претходних ископавања, почев од претпостављених римских објеката, који то вероватно нису. Већина видљивих здања Постења припада IX–X, а никако IV–VI столећу, ту и јесте изузетност овог налазишта и сличност са Градином на Јелици. Сам појам Раса, изведен из назива реке Рашке, у данашњим условима још није сагледив. Без обзира на смисао Раса и Рашке, велики значај овог

налазишта лежи у чињеници да се ту налази замак са дворцем српског жупана, једини познат и истраживан на тлу Републике Србије, а ту је негде била и саборна црква. Наравно, опет се поставља питање континуитета, али због велике грађевинске делатности у IX и X столећу, вероватноћа да се ту нађу затворене целине из VII–VIII столећа мања је него на Јелици. Истраживач мора да схвати да ископава (значи, и уништава) наш (српски) најстарији познати замак и да веома пажљиво решава питања колико спратова има двор, хронологију, да ли постоји још једна придворска црква, да истражи гробове чланова владарске породице. Први пут постоји могућност истраживања гена српских владара из IX–X столећа и преко њих провера истинитости података у *Летопису Попа Дукљанина* о пореклу Немањића, с једне, и претпоставке да је Света Људмила Чешка била кћерка кнеза Мутимира, с друге стране. Таквим приступом показали би да смо одговорно друштво, које ће свету приказати истину о нашем уделу у заједничком културном наслеђу, уместо већ досадног сталног понављања да смо пре Немањића били најзаосталији у југоисточној Европи, па зато и нема шта да се истражује, што је оправдање за уништавање нашег наслеђа из IX–X столећа. Дакле, замкови и тврђаве су докази, са дворцима и црквама, културне моћи српске државе пре Стефана Немање, поткрепљени делом крчага из Чечана и малим златним типаром кнеза Стројимира. Проучавање тог наслеђа је велика одговорност за будуће истраживаче. Зато овај приказ треба схватити као апел да се изабере опоравак уместо даљег заостајања.

Ова случајна и за неке нежељена открића не уклапају се у *Историју Срба* Константина Јиречека (Беч 1911, Београд 1952) и значајно мењају претпоставке о примитивној култури Срба изнете у *Историји српског народа* 1 (Београд 1981, 163–166). Видели смо да су археолози, којима су омогућена истраживања, преузели исте ставове, уместо да историчарима и свима омогуће приступ веродостојно тумаченим археолошким изворима. Код нас је уобичајено да историчар по образовању буде рецензент неке археолошке студије из области средњовековне археологије; може ли се замислити обрнут случај? Услед непознавања археолошке литературе и долази до тако великих промашаја у тумачењима. Поред тога, још увек археолошку грађу старију од Немањића није пожељно повезивати са српским именом. Од личног труда зависи да ли ћемо нашу науку вратити на прави пут.

Сл. 1. Градина на Постењу, две фазе гробнице рашких жупана, поглед са запада (горе) и са истока (доле)